

LUND UNIVERSITY

Det runda brunnslocket : en duomedial artefakt under fötterna

Lund, Hans

2011

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Lund, H. (2011). *Det runda brunnslocket : en duomedial artefakt under fötterna*. (Intermedia Studies Press; Vol. 3). [Publisher information missing].

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

DET *runda*

BRUNNSLOCKET

En duomedial artefakt under fötterna

HANS LUND

Det runda brunnslocket

DET *runda*

BRUNNSLOCKET

En duomedial artefakt under fötterna

HANS LUND

Intermedia Studies Press, Lund

Det runda brunnslocket. En duomedial artefakt under fötterna är volym tre i skriftserien Intermedia Studies Press som publicerar studier inom det intermediala forskningsfältet.

Publicerad 2011 av Intermedia Studies Press, www.kultur.lu.se

Distribution: Media-Tryck, Lunds universitet
Beställ via www.lu.se/media-tryck • E-post: bookorder@se.lu.se

Titel: Det runda brunnslocket. En duomedial artefakt under fötterna
Redaktörer: Jens Arvidson, Mikael Askander

© Författaren 2011

ISBN: 978-91-976670-7-4 (online)
ISBN: 978-91-976670-4-3 (print)

Grafisk form: Jens Arvidson
IMS logo: Örjan Bellind

Tryck: Media-Tryck, Lunds universitet, Sverige, www.lu.se/media-tryck

Tryckt med bidrag från Elna Bengtssons Fond för vetenskaplig forskning om kulturhistoriskt värdefulla byggnader och stadsmiljöer.

Omslagsbild: Brunnslock i Bergen. Locket visar kända byggnader och turistattraktioner i staden. Text på locket under tecknet för sol och regn: "Kulturbyen Bergen".

INNEHÅLL

Inledning	7
Tondoformen och ”cirkelns kvadratur”	9
Vad kommunicerar brunnslocket?	17
Vatten	19
Staden	21
Stadens identitet	27
Stadens historia	27
Stadskartan	30
Propaganda- och reklamlock	31
Litterära lock	34
Konstlock	35
Lock och skrock	39
Triskele	41
Brunnslock som friskulptur	43
Sammanfattning	44
Källor och illustrationer	46

Det runda brunnslocket

En duomedial artefakt under fötterna

☞ Det finns en värld under gatuplanet med kablar för telefon och elektricitet, med kanaler och rör för dricksvatten och avloppsvatten, för fjärrvärmevatten och brandsläckningsvatten, en värld som i det dolda betjänar världen ovanför. En mängd schakt förbinder dessa två världar, och på varje schaktöppning i gatuplanet ligger ett lock. På svenska säger vi brunnslock eller däckel, på norska kumlokk, på danska brønddæksel, på engelska manhole cover eller hatchcover, på tyska Schachtdeckel, Gullideckel/Gullydeckel eller Kanalabdeckung, på franska plaque d'égout. Ett brunnslock är enligt nätencyklopedin Wikipedia ”a removable plate forming the lid over the opening of a manhole, to prevent someone from falling in and to keep unauthorized persons out”.¹

Brunnslocken är självklara inslag i stadsbilden, så självklara att de nästan är osynliga. Under senare år har emellertid enstaka röster försökt få oss att uppmärksamma brunnslocken i våra stadsmiljöer. Liksom arkitekturhistorikerna länge uppmanat oss att titta upp och notera arkitektoniska tecken och motivelement på tak och ytterväggar i våra gatumiljöer uppmanas vi nu att även titta ner på de brunnslock som vi dagligen och utan större observans passerar. Det växande intresset för brunnslock visar sig bland annat i att brunnslockssamlingar har börjat dyka upp på Internet, till exempel de tyska webbplatserna <http://www.deckelschau.de> (Deckelschau: Kristian Marten), <http://www.schachtdeckel.de/> (Schachtdeckel: Andrea Pietsch), den ryska <http://sewers.artinfo.ru> (Sewers of the world, unite!: Natalia Lamanova) och den amerikanska <http://www.magney.org/photofiles/ManholeCovers-Main.htm> (Magney's Manhole Covers of the World: David L. Magney).

Även museer har börjat intressera sig för brunnslocken. Musée des Égouts de Paris visade en internationell brunnslocksutställning 1998. 2005 anordnade Arbetets Museum i Norrköping en utställning av svenska lock, och året efter, den 20 januari 2006, invigdes världens första och enda internationella brunnslocksmuseum, Museo delle Ghise, i den italienska staden Ferrara.

¹ ”Manhole cover”, *Wikipedia. The Free encyclopedia*, http://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Manhole_cover&oldid=398861314.

Varför är då brunnslock så intressanta? Liksom husen är de integrerade i stadens pulserande liv och kan liksom dessa bidra till berättelsen om stadens historia och identitet. De kan på ett generellt plan väcka frågor om stadsplanering och urbanistik. Inte minst är de intressanta ur estetisk och designhistorisk synvinkel. Under senare år har man börjat uppmärksamma att många av de nya brunnslocken i hög grad bidrar till stadens skulpturala utsmyckning.

När man nästan aldrig hittar släta, odekorerade brunnslock i stadens gator är det antagligen därför att sådana lock skulle kunna vara farliga att beträda. Regn och snö skulle göra locken hala, inte minst skulle man lätt kunna halka när våta höstlöv fastnar på ytan. För att förhindra detta har man därför sedan länge utstyrt metallocken med olika typer av räfflingsmönster. Det kan vara i form av nerfällda linjer i metallytan som kan påminna om linjerna i grafikens djuptrycksplåtar

Fig.1: Galway, Irland

eller, varför inte, chokladkakans ruttmönster. Mera vanligt är emellertid upphöjda formelement som kan påminna om grafikens högtrycksplåtar. Ett exempel på upphöjd räfflingsstruktur hittar man i den irländska staden Galway (figur 1). Det irländska lockets nödvändiga halkskydd består av korsande diagonaler, men det består även av ett ord. I ett liggande rektangulärt fält mitt på plattan står ordet *uisce* som betyder vatten på gäliska och som är det ord som substantivet whiskey är utvecklat ifrån. Uisce är ett index för det kommunala vatten man hittar under brunnslocket.

Locket i Galway har formen av en vapensköld med rak överkant och rundad underkant. Brunnslocken kan ha olika former, framför allt kvadratiska, rektangulära och runda, och de kan vara av olika storlek. Denna text ska handla om de runda brunnslocken och deras design. Runda brunnslock som täcker schakt som man skulle kunna klättra ner i har normalt en diameter på ca 60–70 cm. De är i regel gjutna i järn eller brons och placerade i en yttre ring av samma material. Deras form gör dem stabila när gång- och fordonstrafik passerar över dem, deras tyngd förhindrar obehöriga att med handkraft öppna schaktet. Den cirkulära formen gör de runda locken mera hållbara än de kvadratiska och rektangulära locken med deras utstickande hörn. Dessutom kan det runda locket lätt förflyttas genom att rullas. Runda brunnslock mönstrade med korsande diagonaler eller schackbrädestruktur som halkskydd är vad vi oftast hittar i våra skandinaviska gator. Estetik är kanske inte det man i första hand tänker på när vi passerar sådana lock och heller inte att de har något intressant att berätta. Men tittar vi närmare efter ser vi att locken i regel bär inte bara visuell design, utan även lingvistiska tecken. Dessa två medier interagerar med varandra liksom de gör på frimärket och på myntet, i den illustrerade boken och i den tecknade serien. De flesta brunnslock är således duomediala artefakter, de kommunicerar med hjälp av två olika medier. Innan jag går närmare in på denna duomedialitet ska jag emellertid ägna några ord åt brunnslockens runda form.

Tondoformen och "cirkelns kvadratur"

I sin bok *The Power of the Center* (1988) jämför Rudolf Arnheim den cirkulära bilden, tondon (av lat. rotundus = rund), med den kvadratiska och den rektangulära bilden. Cirkelns yta kan delas in med hjälp av raka linjer, men till skillnad från kvadratens och rektangelns horisontaler och vertikaler är tondons linjer radiella. Liksom vagnhjulets ekrar löper de från periferin in mot cirkelns mitt. Det betyder att medan rektangeln och kvadraten kan indelas i ett oändligt

antal rutor kan cirkeln indelas i ett oändligt antal sektorer eller tårtbitar. Arnheim framhåller att medan cirkeln "has infinitely many symmetrical axes, the square has only four, namely, the two paralleling the edges and the two diagonals connecting the corners".² Han påpekar att cirkeln kontrolleras av en struktur som är cirkelns egen, vilket innebär att den liggande cirkeln inte etablerar någon självklar position för avläsning på det gemensamma golv där cirkeln och betraktaren befinner sig. "This structural difference between the shapes of the two enclosures also affects the character of the balancing center. The center of the tondo is a stable, firmly determined spot. The center of the square is more nearly a crossing."³ Detta kan förklara de runda brunnslockens större självständighet

Fig. 2: Paris

i gatumiljön i jämförelse med de kvadratiska och rektangulära locken som är mera beroende av omgivningens disposition, det vill säga gathörnens vinkelräta läge och husens rektangulära form. Ett utsökt exempel på tondoformens radiella

² Rudolf Arnheim, *The Power of the Center. A Study of Composition in the Visual Arts. The New Version*, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press 1988, 94.

³ Arnheim, 94–95.

struktur med ett dominant och stabiliserande centrum där alla linjer möts hittar vi på ett av de vackraste brunnslocken i Paris (figur 2). Locketets mönster är uppbyggt av fyra palmetter och fyra former som refererar till den franska liljan (lys de France). Designen kan påminna om rosettfönstren i *Notre-Dame de Paris* eller i katedralerna i Chartres och Reims. Det är inte otänkbart att rosettfönstren inspirerat utformningen av denna gatans metallrosett i Paris. De vegetabiliska formerna lägger sig kalejdoskopiskt kring en mittpunkt. Inget element i locket

Fig 3: Köpenhamn

styr betraktaren till en primär betraktarposition på gatan. Locket kan betraktas lika bra från alla håll.

En liknande, om än mindre sofistikerad utformning hittar vi på ett brunnslock i Köpenhamn och i flera andra danska städer (figur 3). Här strålar radiella linjer in från periferin och möts i en sexkantig stjärna i centrum. En sammanhängande meanderfris utan början eller slut löper längs kanten. Dess enskilda led vänder

Kvadraten å andra sidan representerade det jordiska. Samtidigt var kvadraten en form som kunde inskrivas i cirkeln. Att förklara denna integration upptog tänkarna under hela medeltiden. På 1300-talet refererar Dante i *Den gudomliga komedin* till problematiken i en liknelses bildled: "Liksom matematikern, som grubbla lär / på cirkelns kvadratur och ej kan finna / princip som för dess lösning nödig är, / jag ville ur den nya synen vinna / besked om hur ringen..."⁴ 1415 hittade humanisten Poggio Bracciolini ett okänt manuskript i klosterbiblioteket i St. Gallen i Schweiz. Det var Marcus Vitruvius Pollios *De Architectura* från ca 25 f. Kr. I sin text skriver

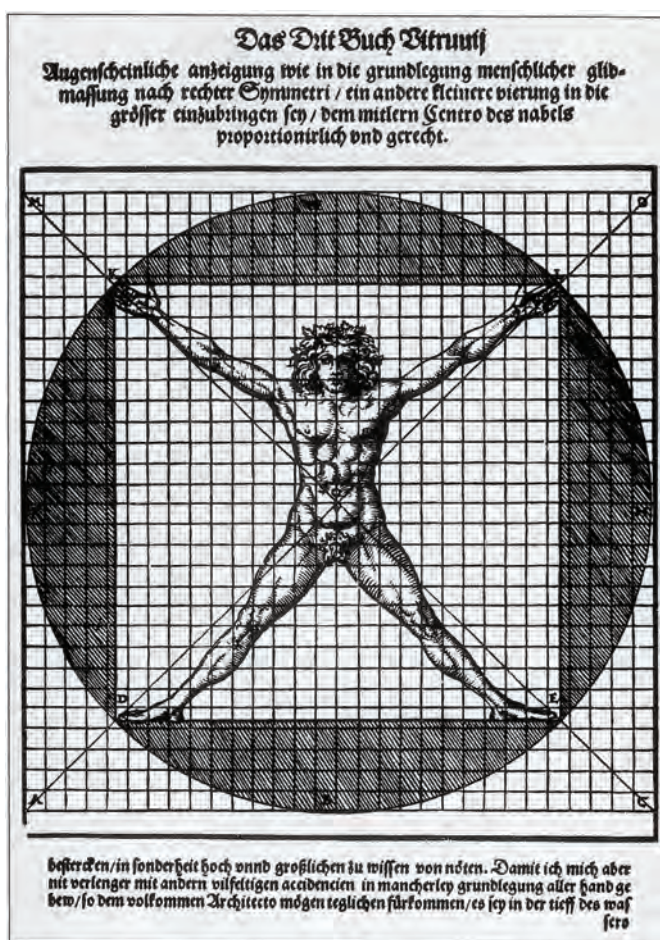

Fig. 5: Cesare Cesarinos proportionsfigur

⁴ Dante Alighieri, *Den gudomliga komedin. Paradiset*, översatt av Aline Pipping, Stockholm: Rabén & Sjögren 1968, 221.

Vitruvius att människans kropp med dess symmetri och proportioner är den givna modellen för tempelbygge. Om en man ligger på rygg med armarna och benen utsträckta kan han inskrivas såväl i en cirkel som i en i cirkeln inskriven kvadrat och med naveln placerad i både cirkelns och kvadratens mittpunkt. Om templet konstrueras utifrån cirkelns och kvadratens geometriska former får byggnaden en "naturlighet" som är analog med människokroppens "naturlighet". Det var Vitruvius budskap.⁵ Marcilio Ficino

Fig. 6: Henrik Golzius, *Ikaros fall* (1588)

⁵ Bernhard F. Scholz, "Der Mensch – eine Proportionsfigur: Leonardo da Vincis Illustration zu Vitruvius De Architectura als Bildtopos", *Zeitschrift für Semiotik*, band 16, 3–4, 1994, 257.

och den förnyade nyplatonismen omfattade Vitruvius-problemet med stort intresse. Att Ptolemaios i Alexandria några sekler tidigare gjort cirkeln till den fundamentala formen i sin nya koncentriska världsbild (ca 150 e. Kr.) gjorde inte denna geometriska form mindre intressant för humanisterna i Florens. Jordan var den fasta mittpunkten i ett system av olika cirkulära sfärer, den ena utanför den andra, en världsuppfattning som i västvärlden blev allena rådande genom flera hundra år.

Under den italienska renässansen tog en rad arkitekter och bildkonstnärer upp Vitruvius tankar och utvecklade hans teorier kring proportionsfiguren, människogestaltens inskrivning i cirkeln och kvadraten, bland dessa Francesco di Giorgio, Fra Giocondo, Cesare Cesarino (figur 5) och Leonardo da Vinci.⁶

Även de italienska renässansmålarna, främst i Florens, tog starka intryck av dessa teorier. Cirkelformatet, tondon, ansågs vara det mest perfekta av alla format. Det förknippades med det gudomliga, det eviga. För målare som Botticelli, Rafael och Ghirlandaio var därför tondon det idealiska formatet i framställningen av Maria och Jesusbarnet. Tondon var emellertid ett problematiskt format. Dess svårighet låg i att anpassa den radiella strukturen eller det som någon har kallat "the Union Jack principle" till perspektivets höger/vänster och uppe/nere. Perspektivet, renässansens skötebarn, föredrog det kvadratiska eller det rektangulära formatet. Samtidigt som den föreställande bilden med sitt uppe/nere och sitt höger/vänster hade en affinitet till den kvadratiska eller rektangulära formen inbjöd tondon till en framställning som anpassades till cirkelns struktur där radierna strömmar in mot en mittpunkt.⁷ I tondomålningarna i Uffizierna och Palazzo Pitti ser vi hur målarna försöker lösa cirkelmåleriets problem. I några tondi lutar gestalterna sig inåt mot mitten som i en rund konvex spegel. I andra rör sig linjerna, kropparna och blickarna in mot det rofyllda och stabila centret där de viktiga motivelementen befinner sig: Maria, barnet, den välsignande handen osv. Men motivet är ändå utformat på sådant sätt att det måste ses från en bestämd betraktarposition. Utläggningen av motivet är strukturerad efter orienteringen höger/vänster och uppe/nere. En imaginär kvadrat är inskriven i cirkeln. I Henrik Golzius berömda grafiska blad från 1588 som i tondoform gestaltar Ikaros i fritt fall skulle Ikaros kunna betraktas från alla håll, det vill säga bilden skulle kunna hänga i olika positioner på väggen, om det inte vore för det horisontala landskapet i bilden som dirigerar

⁶ Se Scholz, 257–261.

⁷ Roberta J. M. Olson, *The Florentine Tondo*, Oxford: Oxford University Press, 2000.

Fig. 7: Budapest

betraktaren in i en bestämd betraktarposition (figur 6). Samtidigt som radiella linjer strömmar in mot mitten av tondon fixerar horisontlinjen långt under den fallande gestalten denna gestalt i en kvadratisk ram inuti cirkeln. Cirkelns mittpunkt blir också kvadratens mittpunkt.

De allra flesta runda brunnslock dirigerar betraktaren till en fixerad avläsningsposition. I Budapest hittar vi ett brunnslock som har producerats av Fovarosí Csatornazási Művek, ett ungerskt bolag som i stor skala arbetar med dricksvattenförsörjning och bortledning av avloppsvatten (figur 7). Locket är av brons eller mähända av järn med bronsyta. En pärlstavsård och ett skriftband med fyra ord cirklar in ett masverksliknande blommönster som, i likhet med locket i Paris, består av fyra palmetter och fyra lys de France-liknande former. Även här är det lätt att associera till medeltidskatedralens rosettfönster. I den inre cirkeln, även den omgiven av en pärlstavsård, ligger ett heraldiskt vapen med ett lejon och en grip som vaktar en sköld. Skölden visar två byggnader som separeras av en flodliknande vertikal linje. Det är Budapests stadsvapen vi

ser. Den bokstavliga översättningen av de fyra orden på locket är ”huvudstadsavlopps-verks-egendom”, alltså locket tillhör huvudstadens avloppsverk. Orden ”Fovarosi csatornazasi muvek” etablerar sig i lockets övre halvcirkel i det vi kan kalla paraplyposition, medan ordet ”tulajdona” etablerar sig i den nedre i vad vi kan benämna gondolposition, alla orden med samma läsriktning sedda från samma läsarposition. Skriften och det heraldiska vapnet inför ett uppe/nere och ett höger/vänster i cirkeln. Skriftens placering och det heraldiska vapnet i lockets mitt markerar en vertikal huvudaxel genom tondon, vilket gör att vi som läsare intar den läsarposition som på bästa sätt underlättar läsningen. Samma sak gäller givetvis om en föreställande bild eller en vågrät skriftrad hade placerats i det runda brunnslockets mitt. Även då hade ett höger/vänster och ett uppe/nere förts in i cirkeln. Tondolocket i Budapest kan inte betraktas från sidan utan att motivet och skriften kommer i obalans.

Vad kommunicerar brunnslocket?

De äldre brunnslocken var länge en angelägenhet enbart för stadsförvaltningen. Och så tycks det i de flesta fall vara även i dag. Medan rutmönstret och annan dekor på dessa lock har till uppgift att hindra människor från att halka, har den verbala texten tre huvuduppgifter. De två första är att namnge den myndighet som ansvarar för locken samt att ange vilket företag som har tillverkat brunnslocken. Textens tredje uppgift är att informera om funktion. Texten riktar sig i regel bara till brunnsinspektörerna och kommunalarbetarna. Om man överhuvudtaget kan tala om en dialog mellan verbala och visuella tecken på dessa brunnslock, måste det vara att de båda artikulerar ett grått kommunalspråk som de förbipasserande inte gitter lyssna till.

De vanligaste brunnslocken i svenska gator har ett enhetligt schackbrädesmönster samt en stor versal som betecknar brunnens kategori. Versalen A står för avlopp (se figur 28), K står för kloak, V för vatten och FV för fjärrvärme. Designen är inte helt utan finesse. Medan uppgifterna om tillverkare och ansvarande myndighet är placerade diskret ute i ytterkanten är funktionsversalen placerad i lockets mitt. Versalen markerar cirkelns form genom att förhålla sig till eller interagera med periferin. Till skillnad från de verbala uppgifterna om produktion och ansvar fungerar versalen inte bara som lingvistiskt tecken, utan även som bildtecken. Genom att vi ser dessa lock dagligen tenderar den lingvistiska innebörden av centralbokstaven att avsemantiseras för många av oss. Bokstaven reduceras till en dekorativ figur.

Fig. 8: Gudhjem på Bornholm

Under de senare decennierna har de vanliga konventionella brunnslocken i många länder kompletterats med lock som visar upp en helt annorlunda design. Dessa lock försvinner inte in i en anonym tillvaro i gatubeläggningen. Den föreställande bilden har givits en ökad betydelse i designen, det verbalvisuella tilltalet har fått en ny adressat, nämligen den förbipasserande allmänheten. Fortfarande är givetvis informationen om funktion viktig, men samtidigt är det skillnad på funktion och funktion. Det är sällan kloaklocken uppmärksammas med en föreställande bild som refererar till deras funktion. Ett undantag hittar vi i Gudhjem på Bornholm där det runda kloaklocket visar upp bilden av en råtta. Ett snett streck ligger över råttan i ringens diameter, vilket refererar till förbudstecknet i trafikskyltarnas värld. Råttbilden med snedstreck varnar obehöriga för att lyfta på locket. Därunder pulserar råttornas värld (figur 8). Det är heller inte vanligt att se ordet kloak på brunnslock, i varje fall inte i Europa. I Tyskland kan man hitta ordet Abwasser eller Schmutzwasser på vissa lock, i USA ordet sewer, men utan interaktion med någon bild som refererar

Fig. 9: Stockholm

till funktion. Sewer betyder både kloak och avlopp. I Sverige använder man diskret versalen K.

Vatten

I brunnslockens värld är det finast att vara vattenlock, speciellt dricksvattenlock. Dessa lock skyltar gärna med sin status genom ordet vatten: agua, Wasser, water, uisce. Man ser i lockens design ofta linjer, ornament och mönster som refererar till vatten. Meander eller bruten meander är således en inte ovanlig dekoration på vattenlock (se figur 3). Meander har med vatten att göra. Ursprungligen var det en stiliserad bild av den turkiska floden Büyük Menderes (under antiken var flodens namn Maiandros) med dess slingrande lopp. På ett brunnslock i Wiesbaden refererar en enkel böljande linje i gondolposition till vatten. På ett brunnslock i Londons gator ser man en mängd små halvrunda streck på lockets yta som inte bara fungerar som halkskydd, utan också som tecken för krusningar

Fig. 10: Stavanger

på vattenytan. På locket står orden "The Thames Water". Ord och bild pekar på varandra. Stockholm fick för några år sedan ett nytt brunnslock som placerades ut i centrala delar av staden. Locket exponerar stadens namn, ordet vatten samt en bild av Mälardrottningen, kvinnogestalten som sedan 1870-talet symboliserar Stockholm. Den mest kända gestaltningen av Mälardrottningen är Einar Forseths mosaik i Gyllene salen i Stockholms stadshus. Där tronar hon i full gestalt. På brunnslocket ser vi enbart hennes krönta huvud så som det framställs på Stockholms stadsvapen. Men vi ser också något mer: drottningen står i vatten upp till axlarna (figur 9). Lockets design är tydligt horisontell, som vattenytan. Inget försök har gjorts att strukturera locket enligt tondons radiella karaktär.

I Stavanger i Norge satte man 1990 ned nya runda lock över några av sina gatuschakt i stadens centrum. I lockens mitt ser vi en lågreliëfbild som i silhuett visar en kvinna i huckle och fotsid kjol som vid en vattenspump tillsammans med en liten pojke pumpar upp vatten i en spann. Vattenspumpen är placerad i lockets mitt. I en paraplyplacerad versalskrift står det "Va-verket Stavanger", och i en

gondolplacerad skrift under bilden står orden ”etabl. 1866”. Bilden i lockets mitt tycks vilja referera till året 1866 eller tiden kring mitten av 1800-talet (figur 10). I lockets periferi löper en kreneleringsfris som kan leda tankarna till en stadsmur. I den yttre ringen står med obruten cirkelskrift (jfr Tipping) tillverkarens namn och året för tillverkningen: ”Ulefos UFNS 1990 SJK”. I Stavangerlocket ligger strukturen nära tondomålningarna i Florens där en kvadrat inskriven i en cirkel har en relativt tydlig radiell struktur.

Medan Stavangerlocket firar det lokala vattnet, vidgar man perspektivet i Mannheim och Wien. I Mannheim i Tyskland firade man 1988 hundraårsjubileet för stadens kommunala vattenförsörjning med bland annat ett nytt brunnslock. På locket kan man över bilden av stadens gamla vattentorn läsa orden ”Wasser ist Leben”, vatten är livet. Texten pekar indirekt på bilden och på brunnens funktion samtidigt som den framhåller något allmänt, nämligen att vatten är betingelsen för allt liv. I Wien vidgar man perspektivet ytterligare genom att på ett lock uppmärksamma vattnets betydelse för den globala tillvaron. I den yttre ringen står i paraplyställning orden ”Weltwassertag 22. März” (världsvattendagen den 22 mars). I den inre cirkeln fortsätter satsen ”gewidmet dem Lebenselement Wasser und seinem natürlichen Kreislauf” (ägnad livselementet vatten och dess naturliga kretslopp). I den yttre ringens nederdel, i gondolställning, står namnet på den person som utformat brunnslockets design: ”Brunnengestaltung Prof. H. Muhr”. Under texten ser vi Wiens och vattenverkets logon. Ingen föreställande bild drar uppmärksamheten bort från de viktiga orden. Men de gjutna orden får i sig ikonkaraktär. Således står ordet Wasser med större versaler än de omgivande orden.⁸

Staden

Ett numera vanligt sätt att dekorera brunnslock är att i skrift och bild markera staden där brunnslocken ligger. Man ger med andra ord utrymme för information som inte enbart har med lockens funktion att göra. Stadens identitet dokumenteras i komprimerad form. I Tyskland har detta varit vanligt sedan länge. Vi hittar således lock där det står ”Landeshauptstadt München”, ”Kreisstadt Heggenheim” eller ”Hansestadt Rostock”. En tysk tradition är också att pryda brunnslocken med stadens vapen. Det kan hänga samman med den starka rådhus- och borgmästartradition man har i Tyskland. Vanligtvis placerar man vapnet eller sigillet i brunnslockets mitt. Stadens namn sätter man i paraplyställning eller i

⁸ Andrea Pietsch, *Schachtdeckel*, <http://www.schachtdeckel.de/>. Se ”Wien” i bildgalleriet.

Fig. 11: Ålesund

gondolställning i cirkelbandet kring bilden. Just den seden har lång tradition även i Danmark. Under de senaste decennierna har stadsvapnet gjort sitt intåg också på vissa svenska lock. Numera hittar vi vapensköldslock i bland annat Halmstad, Hässleholm, Malmö och Stockholm.

Det har under de senare åren blivit allt vanligare att staden återger viktiga byggnader och monument på sina brunnslock. Speciellt är denna trend utbredd i norska städer. Det kan utföras på olika sätt. Ålesund är mycket känd för sin jugendarkitektur. På stadens nya brunnslock från 2006 ser vi inga hus, men en knopliknande figur inflätad i en ring som är placerad i brunnslockets mitt. Figuren har jugendkaraktär samtidigt som den pekar mot den skandinaviska medeltidens flätmönster. På båda sidorna av figuren ser vi stiliserade rosor. Även dessa har jugendkaraktär (figur 11). I Haugesund däremot, västkuststaden mellan Bergen och Stavanger, kan man se brunnslock som avbildar stadens ståtliga rådhus och dess största kyrka, stadens mest kända skulptur som firar fiskestaden Haugesund, monumentet "Harald-støtta" i stadens utkant som restes till minne av Harald Hårfagre, den lokale vikingakungen som samlade Norge till ett rike, samt tre måsar på himlen som refererar till de tre måsarna i Haugesunds stadsvapen (figur 12). Den

Fig 12: Haugesund

Fig.13: Oslo

komprimerade och överlastade mängden av monument ger ett intryck av *horror vacui*, men samtidigt är denna mängd ett gott skydd mot halkning. Liknande lock hittar vi bland annat i Bergen.

De norska brunnslocken struktureras inte ofta efter den florentinska tondomodellen. Ett undantag hittar vi i Oslos centrum (figur 13). Brunnslocket återger Oslos heraldiska tecken som inte är ett stadsvapen, utan ett runt sigill. På sigillet ser vi S:t Hallvard som enligt legenden försvarade en kvinna mot några manliga förföljare. Männen dödade Hallvard med tre pilar, band fast liket vid en kvarnsten och slängde det i Drammensfjorden. Liket flöt emellertid upp till ytan igen och fördes i land. Detta medförde att Hallvard blev helgonförklarad och senare även vald till Oslos skyddshelgon. Sigillet har en cirkulär tondoform. Iklädd kjortel och mantel sitter Hallvard i majestätställning på en lejontron med kvarnstenen i den ena handen och de tre pilarna i den andra. Vid hans fötter ligger kvinnan han försökte rädda. Hennes kropp är svängd, den följer periferin i cirkelns nederkant. Sigillet

Fig. 14: Berlin

centrum ligger på Hallvards mage, kompositionen är symmetrisk och balanserad. Sigillet är en modernisering och stilisering från 1923 av det äldre sigillet där kvinnan är påklädd. I det ursprungliga medeltida sigillet var det ingen kvinna som låg vid Hallvards fötter, utan en besegrad krigare. För den förbipasserande som är ovetande om bildens innebörd och förhistoria måste sigillet på brunnslöcket ge ett märkligt intryck av machoattityd och kvinnoförtryck. På det runda brunnslöcket är sigillet med dess tondoform placerat i mitten. Bilden är omgiven av tre rader av korsformade figurer som strömmar in mot lockets mitt och som därmed förstärker dess radiella struktur. Skriften är minimal och diskret. Den anger ägaren ("Oslo kommunes Vann- og avløpsetat"), tillverkaren Furnes samt tillverkningsnumret.

Ett brunnslöck med en elegant tondoform hittar vi i Berlin (figur 14). Locket är designat av Marcus Botsch och är komponerat på liknande sätt som Mantegnas plafondmålning i La Camera degli Sposi i Gonzagas palats i Mantua, där en rad gestalter – kvinnor, putti och en påfågel – ses bakom en cirkelrund målad balustrad

Fig. 15: Andrea Mantegna (1465–74)

högt över betraktarens huvud. Mellan gestalterna i Mantegnas målning står vita moln på den blå himlen (figur 15). Det påträngande perspektivet gör att höjden känns hisnande. Reliefen på brunnslocket i Berlin visar en cirkel som bildar basen för en rad byggnader och monument i den tyska huvudstaden: Brandenburger Tor, riksdagsbyggnaden, Siegesseule, Fernsehturm, Olympiastadion, Gedächtniskirche samt förbundskanslerns nya byggnad, das Kanzleramt, som alla sträcker sig upp mot ”himlen”. Det vertikala perspektivet gör att byggnaderna smalnar av i höjden, vilket innebär att de på bilden riktar sig in mot lockets mitt där de radiella linjerna möts. På ”himlen”, det gemensamma tomma fältet mellan byggnaderna,

Fig 16: Koblenz

ser vi dubbelpiltecknet, en symbol för vattenförsörjning, samt orden ”Berlin Wasserbetriebe”, Berlins vattenverk. Byggnaderna står som representanter för den tyska metropolen och dess beroende av vattenförsörjning. I ytterringen rör sig medurs en intern information om produktion och funktion.

Stadens identitet

Stadens identitet är inte bara knuten till stadens byggnader och monument. Även traditioner och yrkesverksamhet är viktiga när det gäller att profilera staden. Brunnslock refererar gärna till sådana värden. Fiskeindustrin i Haugesund har redan nämnts. Den tyska staden Koblenz vid gränsen till Frankrike knyter sin identitet till ordet Schängel. Under perioden 1794–1814 när Koblenz var i fransk ägo förfranskades tyska namn. Hans och Johan blev till Jean. Tyskarna hade svårt att uttala detta franska namn. Man sa Schang med diminutiven Schängel (jfr Hans/Hänschen). Schängel kom att användas som ett förklenande ord för pojkar som hade en tysk mor och en fransk far. När staden åter blev tysk fick ordet en motsatt innebörd, det blev och är fortfarande en positiv beteckning för pojkar och flickor som är födda i Koblenz. 1940 restes en skulptur av Carl Burger på rådhusets innergård i Koblenz som fick namnet Schängelbrunnen. En buspojke kröner brunnen som sprutar oberäkneliga vattenstrålar på intet anande förbipasserande. Flera av brunnslocken i centrala Koblenz visar Burgers buspojke, der Schängel, i lågre relief (figur 16). I en skriftring kring pojken läser vi orden ”Kanalisation Stadt Koblenz” i paraplyställning och ”Koblenzer Schängel” i gondolställning.

Stadens historia

Ett annat sätt för staden att profilera sig på brunnslocken är att visa på sin historia. Bergen har gjort så på ett av stadens lock, ”bekkalokk” som det heter på bergensk dialekt, och som finns överallt i stadens centrum. Vi ser den medeltida byggnaden Håkonshallen samt den berömda ”Bryggen”, det vill säga raden av handelshus från hanseatisk tid som alla vänder sina gavlar ut mot den inre hamnen. Ett segelskepp är på väg in i bilden från höger. Medan Rostock nöjer sig med orden ”Hansestadt Rostock” på sina brunnslock visar Bergen sitt Hansaförflutna i bild. Staden Boppard i Rheinland-Pfalz uppmärksammar på sina lock stadens förflutna i det romerska imperiet. Romarna gav staden namnet Bobardia. På locken står skrivet ”Bobardia opidum romani imperii”, det vill säga Bobardia tillhörande det romerska imperiet.

Men även senare tiders historia kan markeras på gatans brunnslock. På Alter Markt i Dortmund ligger sedan 1993 ett lock som visar en bild på stadens gamla rådhus samt texten "Histor. Rathaus zerstört 1944" (det historiska rådhuset, förstört 1944). Locket gör den förbipasserande uppmärksam på att Dortmunds gamla rådhus låg på detta torg och att byggnaden blev totalförstörd under andra världskrigets slutskede. För tyska städer som förstördes under åren 1944–1945 är det viktigt att markera sin gamla historia. Men även händelser i samtiden är något som relateras på brunnslocken. Med förkortningen och siffran "Expo '98" markerar Lissabon en för staden viktig samtids-händelse, nämligen världsutställningen 1998. På locket ser man även utställningens logo. Lillehammer markerade vinterolympiaden 1994 med ett minneslock, detsamma gjorde Salt Lake City 2002 när vinterolympiaden arrangerades där. I Valencia lade man 2005 ner ett brunnslock i hamnområdet för att fira att staden det året arrangerade den traditionsrika havskappseglingen America's Cup. På locket ser vi avbildad den prestigefyllda 160 år gamla vandringsbucklan, den så kallade Amerikapokalen, som har fått sitt namn efter sin första erövare, den amerikanska skonaren *America 1851*.

Fig 17: Vossevangen

Ett fascinerande brunnslock som förenar historia och identitet hittar vi i den lilla turistorten Vossevangen i Norge (figur 17). 2005 placerade Voss kommun ut nya brunnslock i sin tätort. Man ville med de nya locken fira kommunens exceptionellt framgångsrika idrottsutövare. Under de senaste 50 åren hade nämligen Voss idrottsmän och idrottskvinnor tagit hela 87 medaljer i internationella mästerskap: OS, VM och EM. Med tanke på kommunens invånarantal var och är denna siffra enastående i världen. På locket ser vi i mitten Voss vapen och i en cirkel kring vapnet ligger gestalter i högrelief som representerar nio olika idrottsgrenar, de flesta inom vintersporten: rodd, golf, puckelpist, skidhopp, längdåkning, skärmflygning (paragliding), skidskytte, fotboll och alpin skidsport.

Fig. 18: Seattle

Stadskartan

En variant på lock som profilerar den stad där locken ligger hittar vi i Seattle i USA. Locket, designat av bildkonstnären Anne Knight, visar en karta över Seattles centrum med gatunät, hamnområde och en flik av Stilla havet. Ute i vattnet har Knight placerat stadens officiella vapen som visar profilen av en långhårig indian samt året 1869, det år då staden antog beteckningen ”The Future Queen City of the Pacific” (figur 18). Stadskartans bild får på brunnslocket samma praktiska funktion som de gamla brunnslockens ruttmönster. Den reducerar halkrisken.

En liknande design hittar vi i den sydnorska staden Kristiansand. När Kristiansand firade sitt 350-årsjubileum 1991 placerade man ut ett nytt brunnslock i stadens gator (figur 19). På locket ser vi domkyrkan och två andra centrala byggnader avbildade samt namnet Kristiansand och året 1641. Dekorationen på brunnslocket är strikt symmetrisk. Domkyrkan med sitt höga kyrktorn går axiellt rakt igenom bildytan och markerar därmed en idealisk avläsningsposition. Det enda som markerar tondons specifika form är tornuret som är placerat i lockets absoluta mittpunkt. Placeringen av uret fokuserar tiden, tidens förlopp, stadens förgångna tid och stadens framtid. Byggnaderna är omgivna av det traditionella ruttmönster som vi ser på så många brunnslock i världen. På Kristiansands lock får emellertid ruttmönstret en speciell innebörd. Liksom Kristiania (nuvarande Oslo), Kristiansund i Norge och Kristianstad i Sverige är Kristiansand grundlagd av Christian IV. I alla dessa städer beordrade kung Christian en stadsplan som var strikt geometriskt indelad i vertikaler och horisontaler liksom romerska härläger. Kvarteren placerades i ett slags schackbrädesmönster. Ruttmönstret på Kristiansands lock pekar på Christian IV:s stadsplan från 1641, en stadsplan som fortfarande dominerar Kristiansands centrum. Locket återger inte en konkret karta som locket i Seattle, utan stadsplanens princip. Bokstaven K anger brunnens funktion på samma sätt som versalerna på de klassiska svenska brunnslocken. Nyligen har Kristiansand och Münster, Kristiansands tyska vänort, utväxlat brunnslock, så att lock från Münster nu ligger i Kristiansands gator och vice versa. Utväxlingen visar på den kulturella betydelse brunnslocken fått under senare år.

Ett tredje exempel på det att använda stadskartan som halkmönster på brunnslock hittar vi i New York. I november 2000 lade konstnären Lawrence Weiners ut ett antal lock i New York City. Locken, som alla är designade på samma sätt, har ett enhetligt ruttmönster av typen chokladkaka. En text är nedfälld i det regelbundna mönstret: ”In direct line with another & the next” (i direkt linje/överensstämmelse med en annan och med nästa). Texten ger ruttmönstret en innebörd. Textens och ruttmönstrets duomediala interaktion riktar den förbi-

Fig 19: Kristiansand

passerandes uppmärksamhet på Manhattans rutiga gatunät där varje gata är strikt och logiskt relaterad till sina parallellgator och tvärgator. Brunnslocket interagerar således med den kringliggande staden.

Propaganda- och reklamlock

I det gamla Rom användes förkortningen SPQR för att beteckna enighet mellan senaten och folket. Den placerades bland annat på offentliga monument och på de romerska legionernas standar. Akronymen står för "senatus populusque romanus" vilket betyder senaten och det romerska folket. Bokstavskombinationen

Fig. 20: Hilgering vinhus, Dortmund

återinfördes av Mussolini på 1930-talet för att i propagandasyfte anknyta till Roms storhetstid och inskräpa nationell uppslutning kring fascismen och hans egen person. Han beordrade att även brunnslocken i Den eviga staden skulle bära akronymen SPQR. Locken är daterade efter den nya fascistiska tideräkningen, *era fascista*, som infördes 1922. De ligger kvar fortfarande.

Steket är inte så långt från statspropaganda till kommersiell reklam. I båda fallen är det frågan om retorik. I Tyskland och Österrike kan man hitta brunnslock i gatorna som i reklamsyfte är bekostade av företag. Medan kommunen givetvis fortsätter att ha hand om brunnarnas skötsel och brunnslockets ytterring hyr man ut rätten att formge själva brunnslocken till så väl stora bolag som mindre, privata företag. Lufthansa och Mercedes har sådana lock, och i Wernigerode ligger till exempel ett lock som gör reklam för Hasseröder Premium Pils. Vissa brunnslock knyter samman företaget med staden, som i Asbach där vi på ett brunnslock kan läsa "Opel. Asbach. Ein junges Haus in einer alten Stadt" (ett nytt företag i en

Fig. 21: "Denna plats är reserverad för dig"

gammal stad). På Alter Platz i Klagenfurt i Österrike ligger en affär för herrmode och på ett brunnslock på samma torg kan man läsa affärens namn: "Lord Herrenmoden Armin Oberordner". I Dortmund kan man stanna vid ett vackert lock som visar reliefen av en hängande druvklase. Under druvklasen läser vi "H. Hilgering" i skrivstil. Över druvklasen står skrivet i paraplyställning "Weinhaus seit 1891" och i gondolställning under firmanamnet "70 m links" (H. Hilgering. Vinhus sedan 1891. 70 meter till vänster; figur 20). Man får anta att locket bara kan läggas ned i den runda öppningen på ett enda sätt så den törstige leds i rätt riktning.

I tyska städer kan man hitta brunnslock med den förbryllande texten "Dieser Platz ist reserviert für 'Sie'": denna plats är reserverad för dig (figur 21). Vad menas? Uppmanas man att ställa sig på locket eller rent av kasta sig i brunnen? Givetvis reagerar flanörerna med förundran. Den 19 februari 2005 frågar sig en skribent på forumet *Kompendium.TV – Das Videoparadies* om den italienska maffian har

tagit över staden. Han har nämligen sett ett sådant lock vid järnvägsstationen i Gelsenkirchen. ”Hur ska jag annars tyda brunnslocket?” (Wie soll ich sonst die Kanaldeckel deuten?). Eller, undrar han, anspelar orden på Umbertos Lenzis film *Milano odia: la polizia non può sparare* (1974), där en kvinna tvingas skriva till sin far att hon kommer att försvinna i kloaksystemet?⁹ I själva verket riktas texten på brunnslocket till företagare med erbjudandet om att placera reklam på stadens brunnslock. Telefonnummer till ansvarshavande myndighet finns utsatt i lockets periferi.

Litterära lock

På Strøget i Köpenhamn där gågatan mynnar ut i Rådhusplatsen ligger ett brunnslock som i mitten visar en bild i mörk silhuett föreställande en man i hög hatt (figur 22). Det är H. C. Andersen vi ser. Den mörka silhuetten alluderar på författarens berömda silhuettklipp. Kring profilen ser vi bilden av en råtta på språng, en stor fisk samt lågor omgivna av svängda linjer som i likhet med påfågelfjädrar strålar ut i alla riktningar. Därtill ser vi en enbent soldat som skyldrar gevär. Han är gjord av tenn eller ett tennliknande ljust material och är nerfälld i det mörka locket. I brunnslockets ytterring ser vi linjer som stiliserar vattenrörelse. Bilderna refererar till H. C. Andersens saga ”Den standhaftige tinnsoldat” (Den ståndaktige tennsoldaten). Brunnslocket som vi kan se på olika ställen i Köpenhamn, bland annat vid H. C. Andersenstatyn på hörnet av Rådhusplatsen och H. C. Andersens Boulevard, blev utplacerat 2005 med anledning av författarens 200-årsdag. Lockets enda text finns kring silhuetten i mitten: ”Afløb. Københavns Energi”. I ”Den standhaftige tinnsoldat” berättas det om en enbent tennsoldat som är upp över öronen förälskad i en liten dansös utklippt i papper. De befinner sig i ett herrskapshus fram till den dag då soldaten råkar falla ut genom det öppna fönstret och ner på gatan. Det regnar i staden, vattnet forsar i rännstenen. Två pojkar hittar tennsoldaten, gör en båt av en tidning och sätter tennsoldaten mitt i båten som låter sig föras med strömmen. En råtta förföljer båten som snurrar runt och fylls av vatten och sjunker ned i avloppet. En fisk slukar soldaten, fisken fångas och köps sedan av herrskapsfamiljen. Soldaten hittas, han återser den åtråvärda pappersdansösen för att åter råka ut för en olycka, men en olycka som trots allt upplevs som ljuv. Han råkar nämligen hamna i kakelugns brasa tillsammans med sin älskade. Delar av H. C. Andersens saga utspelar sig i

⁹ Fdl [sign.], ”Titel: Gelsenkirchen 19.02.2005 Wer kommt?“, *Kompendium.TV – Das Videoparadies*, 19/2 2005, <http://kompendium.gemeinschaftsforum.com/forum/index.php?topic=838.0>.

Fig. 22: H. C. Andersenlocket i Köpenhamn

rännstenarnas och brunnslockens värld. Det är detta locket på Strøget tar fasta på. Tusentals vandrande fötter trampar på det varje dag, men få uppmärksammar figurerna, liksom familjen i sagan inte uppmärksammar figurerna i kakelugnen.

Konstlock

Brunnslocket är en icke salongsfälig släkting till medaljen och myntet. Men i vissa sammanhang förvandlar brunnslocket gaturummet till ett konstens finrum. Anne Knights brunnslock i Seattle har redan nämnts (figur 18). Det var på 1970-talet hon tillsammans med konstnärerna Nancy Blum, Nathan Jackson och Garth Edwards fick till uppgift att designa brunnslock för Seattles centrum.¹⁰ Ett liknande projekt genomfördes i Stockholm i samband med stadens kulturhuvudstadsår 1998. Projektet kallades Gatubilder. Tio svenska skulptörer formgav vardera tio brunnslock som alla lades ut

¹⁰ Seattle City Light, *Hatchcover Art in Seattle*, http://www.seattle.gov/light/Neighborhoods/nh4_art.htm.

Fig. 23: Annelie Wallin, *I have a Dream*

i Stockholms city. Man kunde bland annat se lock som bildsätter hjärnvindlingar och spegelbild i vatten. Locken exponerades tillsammans med konstnärernas egna skriftliga kommentarer. Annelie Wallin visar på sitt lock en pratbubbla med Martin Luther Kings berömda ord ”I have a dream” (figur 23). Bubblan växer ut ur en liten rättas mun i lockets periferi. Annelie Wallin kommenterar: ”Även en liten varelse har rätt till en dröm, att få lämna mörkret och leva ett liv i ljuset. Här exponerat för dem där uppe, de som lagt locket på.” Kontrasten till det tidigare nämnda brunnslocket på Bornholm kunde inte vara större. Christian Partos låter på sitt brunnsluck reliefen av en drake sprida ut sig kring brunnsluckets mitt. Partos skriver: ”Om man gräver ett hål i marken, var hamnar man då? Många barn får svaret – i Kina. Och i detta håls antipod härskar draken. Vad är naturligare än att även draken nyttjar hålet och visar sig hos oss. Med eld och ånga strömmande ut ur dess gap. Återbördat till verklighetens Stockholm är, av säkerhetsmässiga skäl, brunnsluckets gap tilltäppt och ångan svalnad.”¹¹ Tove

¹¹ Eber Ohlsson, ”Gångbar kultur. En recension av ett Kulturhuvudstad ’98-arrangemang”, *Cirkulation*, nr. 4, 1998, <http://www.eber.se/dax/art/kultur98.htm>.

Fig, 24: Bernd Göbel, *Zukunft* (Framtid)

Admans lock med orden ”fånga dagen” refererar till Horatius sats ”carpe diem quam minimum credula postero” (fånga dagen, lita så lite som möjligt på morgondagen), en sentens som på Jenny Holzers vis riktar sig till stadsborna som stressar sig genom gatorna på väg till eller ifrån arbetsplatsen, affären eller hemmet.

2004 vann konstnären Bernd Göbel en tävling om en utsmyckning av Entenplan i centrala Halle i Sachsen-Anhalt. Monumentet som gestaltar stadens historia bär titeln *Zwei-Welten* men kallas helt enkelt Göbel-Brunnen. På Entenplan i anslutning till det skulpturala verket placerade Göbel några år senare ut tre runda brunnsllock som tematiserar det förflutna, samtiden och framtiden.

På det första locket ser vi förhistoriska djur som blandar sig med bokstäverna i namnet Entenplan. På samtidslocket konfronteras huvudet och frambenen på en framstormande ox med tre ansikten i profil. I skrift anges som sponsorer den tyska staten, delstaten och EU. EU:s stjärnblem finns även med på locket. På brunnslocket som handlar om framtiden ser vi en stor framsträckt hand som sitter på en kraftfull arm (figur 24). På armen läser vi följande ord: Den som avstår från att förvandla fiende till vän, riskerar att förvandla vän till fiende ("Wer darauf verzichtet, Feinde in Freunde zu verwandeln, gerät in Gefahr, Freunde in Feinde zu verwandeln"). Citatet är hämtat från ett tal som den i Halle verksamme skådespelaren och regissören Peter Sodann höll vid den stora fredsdemonstrationen i Berlin den 15 september 2007. Gestaltningen av locket ligger fjärran från den florentinska tondostrukturen. Här råder pars pro toto, delen för helheten, en gestaltning som man bland annat kan se i Edgar Degas och impressionisternas målningar.

2000 installerade bildkonstnären Jan Svenungsson ett konstverk på Corson på Linköpings universitetsområde. På sex spridda ställen längs denna gång- och cykelgata, på marken såväl som uppe på husväggarna, kan vi läsa sex ord i olika material, bland annat i neon, i svart granit och i rostfritt stål. I konstverket ingår ett runt brunnslock med ordet "något" gjutet i reliefskrift i lockets mitt. Tillsammans bildar de sex orden satsen "Imorgon kommer något underbart att hända". I kontrast till Tove Admans lock i Stockholm uppmanar Svenungssons konstverk de passerande studenterna som vandrar på Corson till och från sina föreläsningar att emotse framtiden med tillförsikt. När man möter konstverket utspritt på olika platser på universitetsområdet ligger det nära till hands att tänka på Paul Austers roman *City of Glass* där en mans dagliga vandringar på Manhattan formar olika bokstäver som tillsammans bildar ord och mening.

På Stora Fiskaregatan i Lund och på flera andra orter i Sverige kan man få syn på två brunnslock som är utformade som en gammaldags svensk femöring (figur 25). Idén till brunnslocket, som är formgivet av bildkonstnären Torkel Dahlstedt, lanserades 1988 av Gunnar Löfberg vid bolaget Järn i Offentlig Miljö. De första locken tillverkades av Alvesta Gjuteri, och de två allra första locken, vernissagelocken, så att säga, placerades vid Femöresbron i Norrköping. Medan brunnslocken i Lund fungerar som lock över befintliga schakt är funktionen i Norrköping rent dekorativ. Ingen brunn finns därunder. På senare tid har brunnslockstillverkaren Ulefos i Norge övertagit produktionen av femöreslocken.

Fig. 25: Femöreslocket i Lund

Lock och skrock

På de vanliga svenska brunnslocken anges som tidigare nämnt brunnens funktion med olika versaler i lockens mitt: A står för avlopp (se figur 28), K för kloak, V för vatten och FV för fjärrvärme. I folkmun har dessa bokstäver fått en annan betydelse. Man bör undvika att trampa på A-lock, då de är olycksbringande, sägs det. Bokstaven A står för avsky, avundsjuka och avbruten kärlek. Trampar någon på ett A-lock ska man dunka vederbörande tre gånger i ryggen. Lock med bokstaven K bör man däremot uppsöka och stå på och gärna hoppa på samtidigt som man tänker på sin kära eller käre och helst säga dennes namn högt för sig själv. K står för kärlek. Att kyssas på ett K-lock ger höjden av lycka. FV-locket säger att fara väntar medan V-locket kan både utfärda varning och försäkra att man kommer att få många vänner. Den nämnda brunnslocksutställningen på Arbetets museum i Norrköping 2004 visades under namnet "K = kärlek". Omtolkningen av bokstäverna kan jämföras med målningen och dess titel eller med tidningsfotot och dess bildtext. När bildtitelns ordalydelse och innebörd ändras, ändras även bilden. Ändringen medför att betraktaren för in

nya betydelser i bilden. I Jonathan Winters och Philip Cammaratas bok *Did Anyone Bring an Opener?* (1960) är boksidorna skurna horisontellt i en överliggande bilddel och en underliggande textdel. Varje del kan genombläddras separat. Bilderna, 45 till antalet, visar skilda situationer från gamla svartvita filmer, medan de 45 olika texterna återger fingerade repliker. Varje bild kan således kombineras med 45 olika repliker och varje replik kan kombineras med 45 olika bilder. Resultatet är roande samtidigt som boken på ett effektivt sätt visar hur texten styr tolkningen av bilden och hur bilden styr tolkningen av texten. Fenomenet är det samma när det gäller bokstäverna på de svenska brunnslocken. När vi läser bokstaven K på ett brunnslock formulerar vi ordet kloak i tankarna och tänker på avloppsfunktionen. När vi tolkar bokstaven som en förkortning av ordet kärlek går våra associationer i en helt annan riktning och locket blir tilltalande och attraktivt. Företaget Little Frogs har knutit an till de svenska versallocken och producerat en kärleksbrunnsmatta tillverkad av ull och med en diameter på 60 cm. Den är rund och röd, och mitt på mattan står bokstaven K. Mattan är tänkt som bröllopspresent.

Fig. 26: Valencia

Skrock, folktro eller myt kan man kanske även tala om när det gäller brunnslocken i Valencia (figur 26). Det berättas att när kung Juan den förste av Aragonien lyckades besegra morerna och därmed införliva Valencia i sitt kungadöme var det tack vare ett ingripande av en fladdermus. I Valentias stadsvapen ser vi den aragoniska kungakronan krönas av en fladdermus med utbredda vingar. Stadsvapnet kan man i dag beskåda på stadens brunnslock som placerades ut 2000. I dialog med kronan och fladdermusen ser vi en informationstext på den valensiska varianten av det katalanska språket. Det lilla mystiska och bevingade däggdjuret har länge haft en bibetydelse av seger i nordöstra Spanien. I Valencia ser man det överallt och i olika sammanhang. Det kröner bland annat logotypen för ett flertal fotbollsklubbar i området.

Triskele

I vapenhusets tak i Härkeberga kyrka i Uppland kan man se en framställning av livets hjul, en av Albertus Pictors mest berömda målningar (ca 1480). På hjulets vänstra sida håller en ung man sig obesvärat fast vid hjulringen medan det snurrande hjulet lyfter honom uppåt till tonerna från en gycklares flöjt och trumma. På hjulets krön sitter en välklädd och välrakad man i sina bästa år och i livets fulla balans. På hjulets högra sida glider en gammal man med skägg och käpp huvudstupa nedför hjulringen medan dödens representant, som står bredvid hjulet, griper tag i honom. Under hjulet ligger en avliden gestalt insvept i vitt. Motivet livscykeln i form av ett hjul är ett vanligt motiv i medeltidens konst.

Det finns brunnslock i Europa som har formen av vagnshjul, bland annat i Karlsruhe. Andra lock, till exempel det lock som man vanligtvis kan se i danska städer (figur 3), kan lätt ge den förbipasserande associationer till vagnshjulet och dess ekrar. Dessa lock kan till och med föra tankarna till livshjulet och livscykeln. På Irland hittar vi ett brunnslock som direkt refererar till den roterande livscykeln (figur 27). Det runda locket är indelat i tre cirkulära fält. Längs periferin löper ett brett bälte med ett mönster som kan påminna om rörelser i vatten. I ett cirkelfält innanför läser vi det gaeliska ordet *uisce* (vatten, jfr figur 1) i gondolposition, skrivet med typiska gaeliska bokstäver. I en inre cirkel ser vi en så kallad triskele (av det grekiska ordet *triskele's*: trebent). Tecknet består av tre böjda ben som utgår från ett centrum och som "löper" i ring utan början och utan slut. Triskeletecknet kan ses lika bra från alla håll. Den irländska triskelevariant som går tillbaka

Fig. 27: Irländskt triskelebrunnslock i Galway

till megalitisk tid utformas oftast som tre sammankopplade dubbelspiraler. Dessa sträcker sig ut från sina respektive spiralformer och incirklar hela spiralgruppen. Triskelens tre spiraler ger tillsammans ett starkt uttryck för rotation. Den ursprungliga innebörden av triskeletecknet är höljd i dunkel. Man menar emellertid att den har med rörelse att göra. Under tidig medeltid knöts triskeletecknet till den kristna tron i betydelsen evigheten och människans livscykel och blev samtidigt ett tecken för treenigheten och andra triader som tro-hopp-kärlek, jord-himmel-vatten och dåtid-nutid-framtid. Triskelen är flitigt använd i iriska illuminationer, bland annat i *Book of Kells*. Man hittar för övrigt triskelen i många delar av världen, även på några av medeltidens bildstenar på Gotland.

Brunnslock som friskulptur

I och med att brunnslockens funktion är att stänga till schakt i den trafikerade gatan är den eventuella skulpturala dekorationen på locken nödvändigtvis av lågreliefkaraktär. Men det finns exempel på brunnslock som lämnar brunnsfunktionen och i stället integrerar sig i friskulpturens värld. Vid Berzelii Park i Stockholm hittar vi K. G. Bejemarks bronsskulptur från 1967 med titeln *Humor* (figur 28 och 29). Skulpturen visar en gatuarbetare som sticker upp huvudet ur ett schakt medan han med båda händerna håller upp brunnslocket över sitt huvud. Ansiktsdragen är formade efter författaren och filmskaparen Hans Alfredsons utseende. Det lock han håller upp är ett vanligt svenskt A-lock. Liknande skämtsamma skulpturer finns i flera städer i Europa. På ett centralt torg i Bratislava står en fryntlig schaktarbetare i ett hål i gatan med axlarna ovan jord, med armarna vilande mot det stenlagda torget och med hakan vilande bekvämt mot händerna medan ögonen tittar uppåt. Han är gjord i brons. Brunnslocket ligger bak honom. I Bratislava kallas han den nyfikne betraktaren (tyska: Der Gaffer). I folkmun säger man att han tittar på förbipasserande damer underifrån.

Fig. 28: K. G. Bejemark, *Humor*

Fig. 29: K. G. Bejemark, *Humor*

Sammanfattning

Brunnslockens information har som adressater i första hand de kommunalt anställda personer som har med elektricitet, telekommunikation, fjärrvärme, vatten och avlopp att göra. Det gäller ju för dessa personer att veta vad som döljer sig under locken. Stadens invånare har sällan annat än förstrött intresse för sådan information. Liksom vi i längden blir blinda för de bilder vi har på väggen i vår bostad blir vi blinda för de brunnslock vi dagligen passerar. Framför allt gäller det de lock som enbart kommunicerar teknisk information. Men för den som besöker staden kan det att läsa stadens namn på gatans brunnslock vara en del av reseupplevelsen, i vissa fall en viktig del. I Hertha Müllers roman *Andningsgunga* förs jagpersonen till ett ryskt arbetsläger. Han vet inte var i Ryssland han befinner sig och söker därför svaret på ett brunnslock: ”Och på lägrets gård, bredvid vattenkranen, låg ett brunnslock av gjutjärn med kyrilliska bokstäver på. Med min skolgrekiska fick jag ihop det till Dnjepropetrovsk och det kunde vara en närbelägen stad eller bara ett gjuteri i andra ändan av

Ryssland.”¹² Men i åtskilliga länder, även i Sverige under de senare åren, har det dykt upp lock som påkallar intresse utöver denna elementära information. De kan med sin estetiska och verbalvisuella design sälla sig till stadens övriga skulpturala utsmyckning och göra gatumiljön tilltalande och levande. De kan erinra den förbipasserande om händelser och företeelser i stadens historia eller exponera verbala och visuella tecken som fokuserar på stadens identitet. De uppgår i det heterogena verbala och visuella språk som vi läser och använder när vi på vår vandring försöker komma underfund med staden. Eller som William Shape och Leonard Wallock skriver i inledningen till sin bok *Visions of the Modern City*: ”When studying the modern city, we confront problems of language as well as of methodology, for language inevitably conditions our responses to the city. Our perceptions of the urban landscape are inseparable from the words we use to describe them and from the activities of reading, naming, and metaphorizing that make all our formulations possible.”¹³ De mest påkostade locken återfinns gärna i stadens centrum där många människor inklusive turister rör sig och dit man ständigt återvänder. De cirkulära locken speglar den koncentriskastaden. När de västerländska städerna är koncentriskastaden, skriver Roland Barthes i sin bok *Teckenriket (L’Empire des signes)*, har det sin bakgrund i historiska, ekonomiska, religiösa och militära faktorer. Men den cirkulära strukturen har även sin förutsättning i den enskildes behov av ”ett centrum som man kan gå till, återvända till, en fullkomlig ort som man kan drömma om, och i förhållande till vilken man rör sig framåt eller drar sig tillbaka”.¹⁴ Man skulle kunna se de runda brunnslocken i våra gator som en komprimerad modell, en mise en abyme av staden.

Stort tack till professor Sven Sandström som har läst genom manuskriptet och kommit med värdefulla synpunkter.

¹² Hertha Müller, *Andningsgunga*, översatt av Karin Löfdahl, Stockholm: Wahlström & Widstrand 2009, 54.

¹³ William Sharpe och Leonard Wallock, *Visions of the Modern City. Essays in History, Art, and Literature*, Baltimore/London: The Johns Hopkins University Press 1987, 1.

¹⁴ Roland Barthes, *Teckenriket*, översatt av Johan Dahlbäck, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag, 1999, 43.

Källor och illustrationer

Källor

- Alighieri, Dante, *Den gudomliga komedin. Paradiset*, översatt av Aline Pipping, Stockholm: Rabén & Sjögren, 1968
- Arnheim, Rudolf, *The Power of the Center. A Study of Composition in the Visual Arts. The New Version*, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1988
- Barthes, Roland, *Teckenriket*, översatt av Johan Dahlbäck, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag, 1999
- Fdl [sign.], ”Titel: Gelsenkirchen 19.02.2005 Wer kommt?“, *Kompendium.TV – Das Videoparadies*, 19/2 2005. Tillgänglig: <http://kompendium.gemeinschaftsforum.com/forum/index.php?topic=838.0> [2011–01–15]
- Lamanova, Natalia, *Sewers of the world, unite!*. Tillgänglig: <http://sewers.artinfo.ru> [2010–11–25]
- Magney, David L., *Magney's Manhole Covers of the World*. Tillgänglig: <http://www.magney.org/photofiles/ManholeCovers-Main.htm> [2010–11–25]
- ”Manhole cover”, *Wikipedia. The Free encyclopedia*. Tillgänglig: http://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Manhole_cover&oldid=398861314 [2010–12–07]
- Marten, Kristian, *Deckelschau*. Tillgänglig: <http://www.deckelschau.de> [2010–11–25]
- Müller, Hertha, *Andningsgunga*, översatt av Karin Löfdahl, Stockholm: Wahlström & Widstrand, 2009
- Ohlsson, Eber, ”Gångbar kultur. En recension av ett Kulturhuvudstad ’98-arrangemang”, *Cirkulation*, nr 4, 1998. Tillgänglig: <http://www.eber.se/dax/art/kultur98.htm> [2010–11–25]
- Olson, Roberta J. M., *The Florentine Tondo*, Oxford: Oxford University Press, 2000
- Pietsch, Andrea, *Schachtdeckel*. Tillgänglig: <http://www.schachtdeckel.de/> [2010–12–07]
- Scholz, Bernhard F., ”Der Mensch – eine Proportionsfigur: Leonardo da Vincis Illustration zu Vitruvius De Architectura als Bildtopos”, *Zeitschrift für Semiotik*, band 16, 3–4, 1994
- Seattle City Light, *Hatchcover Art in Seattle*. Tillgänglig: http://www.seattle.gov/light/Neighborhoods/nh4_art.htm [2011–01–06]
- Sharpe, William och Wallock, Leonard, *Visions of the Modern City. Essays in*

History, Art, and Literature, Baltimore/London: Johns Hopkins University Press, 1987

Winters, Jonathan och Cammarata, Philip, *Did Anyone Bring an Opener?*, London: Cassell & Company Ltd, 1960

Illustrationer

1. Brunnslock i Galway, Irland. (Foto: Hans Lund)
 2. Brunnslock i Paris. (Foto: Libby)
 3. Brunnslock i Köpenhamn. (Foto: Hans Lund)
 4. Richard Tipping, *Hear the Art*. (Foto: Hans Lund)
 5. Cesare Cesarinos proportionsfigur
 6. Henrik Golzius, *Ikaros fall*
 7. Brunnslock i Budapest. (Foto: Hans Lund)
 8. Brunnslock i Gudhjem, Bornholm. (Foto: Hans Lund)
 9. Brunnslock i Stockholm. (Foto: Hans Lund)
 10. Brunnslock i Stavanger. Tillverkare: Ulefos. (Foto: Hans Lund)
 11. Brunnslock i Ålesund. Tillverkare: Furnes. (Foto: Hans Lund)
 12. Brunnslock i Haugesund. Tillverkare: Furnes. (Foto: Hans Lund)
 13. Brunnslock i Oslo. Tillverkare: Furnes. (Foto: Hans Lund)
 14. Brunnslock i Berlin. (Foto: Jörg Simon)
 15. Andrea Mantegna, Plafondmålning i Gonzagas palats i Mantua.
 16. Brunnslock i Koblenz. (Foto: Barbara Geike)
 17. Brunnslock i Vossevangen. Tillverkare: Ulefos. (Foto: Hans Lund)
 18. Anne Knight, brunnslock i Seattle. Tillgänglig: http://www.seattle.gov/light/Neighborhoods/nh4_art.htm [2011-01-06]
 19. Brunnslock i Kristiansand. Tillverkare: Ulefos. (Foto: Hans Lund)
 20. Brunnslock i Dortmund. (Foto: Andrea Pietsch)
 21. Dieser Platz is reserviert für "SIE". Brunnslock i Bad Kissingen. (Foto: Andrea Pietsch)
 22. H. C. Andersenlocket i Köpenhamn. Tillverkare: Furnes. (Foto: Hans Lund)
 23. Annelie Wallin, *I have a Dream*. Tillverkare: Alvesta. (Foto: okänd)
 24. Bernd Göbel, *Zukunft*, brunnslock på Entenplan i Halle. (Foto: Barbara Geike)
 25. Femöreslocket i Lund. Tillverkare: Ulefos. (Foto: Hans Lund)
 26. Detalj av brunnslock i Valencia. (Foto: Kacke Götrick)
 27. Triskelebrunnslock i Galway, Irland. (Foto: Hans Lund)
 - 28-29. K. G. Bejemark, *Humor*, Stockholm. (Foto: Hans Lund)
- Omslagsbild: Brunnslock i Bergen. Tillverkare: Furnes. (Foto: Hans Lund)

*Skrifter utgivna av
Intermedia Studies Press
Lunds universitet*

1. *Changing Borders. Contemporary Positions in Intermediality*, 2007, 436 s., ill. Redaktörer: Jens Arvidson, Mikael Askander, Jørgen Bruhn & Heidrun Führer
2. *Gunnar Ekelöf mellan konstarterna – fyra essäer*, 2010, 73 s., ill. Redaktörer: Mikael Askander & Jørgen Bruhn
3. Hans Lund, *Det runda brunnslocket. En duomedial artefakt under fötterna*, 2011, 47 s., ill. Redaktörer: Jens Arvidson & Mikael Askander